

BÀI 23

ĐÊM NAY BÁC KHÔNG NGỦ

ĐỌC – HIỂU VĂN BẢN

I – MỤC TIÊU CẦN ĐẠT

Giúp HS :

– Cảm nhận được vẻ đẹp của hình tượng Bác Hồ trong bài thơ với tấm lòng yêu thương mệnh mông, sự chăm sóc ân cần đối với các chiến sĩ và đồng bào ; thấy được tình cảm yêu quý, kính trọng của người chiến sĩ đối với Bác Hồ ;

– Nắm được những đặc sắc nghệ thuật của bài thơ : kết hợp miêu tả, kể chuyện với biểu hiện cảm xúc, tâm trạng ; những chi tiết giản dị, tự nhiên mà giàu sức truyền cảm ; thể thơ năm chữ thích hợp với bài thơ có yếu tố kể chuyện.

II – NHỮNG ĐIỀU CẦN LƯU Ý

1. Chương trình Ngữ văn 6 tập trung vào loại văn bản tự sự và miêu tả. Phần lớn các văn bản này dùng hình thức văn xuôi, nhưng cũng có nhiều tác phẩm tự sự bằng thơ. Trong văn học dân gian và văn học thời trung đại có nhiều thể tự sự bằng văn vần như vè, truyện thơ. Trong thơ hiện đại cũng có nhiều bài thơ giàu yếu tố tự sự. Những bài thơ này thường được trình bày dưới hình thức như một câu chuyện không có nhiều tình tiết phức tạp nhưng vẫn có hoàn cảnh, sự việc và diễn biến. Yếu tố miêu tả – tả người, tả cảnh hay sự việc – cũng có vị trí quan trọng trong những bài thơ này. Tuy nhiên, phần lớn các tác phẩm ấy vẫn chủ yếu là thơ trữ tình có yếu tố tự sự, nên trọng tâm vẫn là nhằm biểu hiện tình cảm, cảm xúc của nhân vật trữ tình hay cái "Tôi" trữ tình. Có thể kể một số bài thơ quen thuộc trong loại này : *Cá nước, Bà mẹ Việt Bắc, Lượm, Mẹ Suốt...* của Tố Hữu ; *Cái chết của em Ái, Người thủy thủ và con chim én* của Tế Hanh ; *Núi Đôi* của Vũ Cao ; *Quê hương* của Giang Nam ; ...

Chương trình Ngữ văn 6 dành hai bài học với ba văn bản cho các tác phẩm thơ hiện đại có yếu tố tự sự : *Đêm nay Bác không ngủ* của Minh Huệ, *Lượm* của Tố Hữu và *Mưa* của Trần Đăng Khoa. Tìm hiểu những bài thơ này, HS sẽ biết thêm được yếu tố tự sự trong thơ và bước đầu thấy được sự kết hợp giữa tự sự và

trữ tình, đồng thời cũng làm quen với một số thể thơ như thơ bốn chữ, năm chữ, thơ tự do.

2. Bài *Đêm nay Bác không ngủ* của Minh Huệ là một trong những bài thơ thành công sớm nhất viết về Bác Hồ và đã rất quen thuộc với đông đảo công chúng văn học qua nhiều thế hệ.

Bài thơ được viết dựa trên những sự kiện có thực. Năm 1950, trong Chiến dịch Biên giới, Bác Hồ đã trực tiếp ra mặt trận chỉ huy cuộc chiến đấu. Đầu năm 1951, Minh Huệ ở Nghệ An, gặp một người là bộ đội vừa từ Việt Bắc về. Người bạn ấy kể cho nhà thơ một kỉ niệm được gặp Bác trong một đêm trên đường đi Chiến dịch Biên giới. Câu chuyện gây xúc động cho Minh Huệ và ông đã dựa vào đó để sáng tác bài thơ.

3. Viết về Hồ Chí Minh đã có nhiều bài thơ hay của nhiều tác giả với những cách tiếp cận và thể hiện khác nhau. Bài *Đêm nay Bác không ngủ* của Minh Huệ có cách thể hiện hình tượng Bác Hồ thật bình dị mà cảm động dưới hình thức một câu chuyện về Bác trong một đêm không ngủ trên đường đi chiến dịch. *Đêm nay Bác không ngủ* là bài thơ trữ tình nhưng có nhiều yếu tố tự sự. Bài thơ được trình bày như một câu chuyện của người chiến sĩ kể về một đêm không ngủ của Bác Hồ trên đường đi chiến dịch. Có hoàn cảnh không gian, thời gian, địa điểm, có diễn biến sự việc, có cả lời đối thoại giữa hai nhân vật (anh đội viên và Bác Hồ). Hình tượng trung tâm của bài thơ là Bác Hồ được miêu tả qua ngoại hình, tư thế, cử chỉ, lời nói và đặc biệt là được hiện ra qua cái nhìn của nhân vật người chiến sĩ. Qua đó, bài thơ vừa biểu hiện được tấm lòng yêu thương rộng lớn của Bác Hồ với đồng bào, chiến sĩ, vừa thể hiện được tình cảm của bộ đội và nhân dân với Bác Hồ.

Tuy nhiên, *Đêm nay Bác không ngủ* chủ yếu vẫn là bài thơ trữ tình chứ không phải là bài thơ kể chuyện. Yếu tố tự sự chỉ nhằm khắc hoạ hình tượng nhân vật một cách sinh động, cụ thể và bộc lộ chân thực tình cảm, cảm xúc của nhân vật trữ tình. Do đó, khi tìm hiểu bài thơ này không thể hoàn toàn theo cách phân tích một tác phẩm tự sự.

III – TIẾN TRÌNH TỔ CHỨC CÁC HOẠT ĐỘNG DẠY – HỌC

1. Giới thiệu

GV dựa vào phần *Chú thích* về tác giả, tác phẩm trong SGK và mục 2 phần II – *Những điều cần lưu ý ở trên* để giới thiệu bài thơ *Đêm nay Bác không ngủ*. Cũng có thể giới thiệu bài bằng cách đọc một bài thơ của Bác Hồ nói về việc Bác không ngủ (*Cánh khuya, Không ngủ được, ...*) rồi dẫn vào bài thơ.

2. Tiến trình tổ chức các hoạt động

Hoạt động 1. Đọc và tìm hiểu chung về bài thơ.

– GV đọc mẫu một đoạn. Hướng dẫn một vài HS đọc tiếp nối nhau. Cần đọc với nhịp chậm, giọng thấp ở đoạn đầu và nhịp nhanh hơn, giọng lên cao hơn một chút ở đoạn sau (từ "Lần thứ ba thức dậy" đến "Anh thức luôn cùng Bác"). Khổ thơ cuối cần đọc chậm và mạnh để khẳng định như một chân lí.

Tim hiểu chung về bài thơ : GV dựa vào câu hỏi 1 trong SGK để gợi ý cho HS tìm hiểu chung về đề tài, nội dung và cách kể chuyện của bài thơ.

Bài thơ được trình bày như một câu chuyện về một đêm không ngủ của Bác Hồ trên đường đi chiến dịch trong thời kì kháng chiến chống thực dân Pháp. Hai khổ thơ đầu và cả ở phần sau đã làm rõ hoàn cảnh, thời gian, địa điểm diễn ra câu chuyện :

+ Hoàn cảnh : trên đường đi chiến dịch, trời "mưa lâm thâm" và lạnh.

+ Thời gian : một đêm khuya, từ lúc "anh đội viên thức dậy" lần đầu cho đến lúc anh thức dậy lần thứ ba để rồi "thức luôn cùng Bác".

+ Địa điểm : trong một "mái lều tranh xơ xác", nơi trú tạm của bộ đội trong đêm.

– Trong bài thơ có hai nhân vật : Bác Hồ và anh đội viên (chiến sĩ). Nhân vật trung tâm là Bác Hồ được hiện lên qua cái nhìn và tâm trạng của anh chiến sĩ, qua cả những lời đối thoại giữa hai người. Mặc dù tác giả không sử dụng vai kể ở ngôi thứ nhất nhưng lời kể, tả đều từ điểm nhìn và tâm trạng của anh đội viên. Bằng việc sáng tạo hình tượng anh đội viên vừa là người chứng kiến vừa là người tham gia vào câu chuyện, bài thơ đã làm cho hình tượng Bác Hồ hiện ra một cách tự nhiên, có tính khách quan lại vừa được đặt trong mối quan hệ gần gũi, ấm áp với người chiến sĩ.

Hoạt động 2. Phân tích cái nhìn và tâm trạng của anh đội viên đối với Bác Hồ.

GV dựa vào câu hỏi 3 trong SGK hướng dẫn HS tiến hành hoạt động này. Cho HS phát hiện trong cái nhìn và thái độ của anh đội viên đối với Bác qua hai lần thức giấc rồi lần lượt tìm các dẫn chứng cụ thể trong bài thơ.

– Tâm trạng và cảm nghĩ của anh đội viên :

+ Lần đầu chợt thức giấc, anh ngạc nhiên vì trời đã khuya lắm rồi mà Bác vẫn ngồi "trầm ngâm" bên bếp lửa. Từ ngạc nhiên đến xúc động khi anh hiểu rằng Bác vẫn ngồi đốt lửa sưởi ấm cho các chiến sĩ. Niềm xúc động càng lớn khi anh được chứng kiến cảnh Bác Hồ đi "dém chăn" cho các chiến sĩ với những bước chân "nhẹ

nhàng" để không làm họ giạt mình. Ở trạng thái mơ màng như trong giấc mộng, anh đội viên cảm nhận được sự lớn lao và gần gũi của vị lãnh tụ qua hình ảnh so sánh : "Bóng Bác cao lồng lộng / Ấm hơn ngọn lửa hồng". Hình ảnh Bác Hồ hiện ra qua cái nhìn đầy xúc động của anh chiến sĩ đang trong tâm trạng lâng lâng mơ màng vừa lớn lao, vĩ đại (*cao lồng lộng*) nhưng lại hết sức gần gũi, sưởi ấm lòng anh hơn cả ngọn lửa hồng.

Trong sự xúc động cao độ, anh đội viên "Thốn thức cả nỗi lòng" và thốt lên những câu hỏi thăm thì đầy tin yêu và lo lắng với Bác ("Bác có lạnh lắm không?"). Anh tha thiết mời Bác đi nghỉ. Anh nằm không yên vì nỗi lo bề bộn trong lòng về sức khoẻ của Bác.

+ Câu chuyện được đưa tới "điểm đỉnh" khi lần thứ ba thức dậy, trời sắp sáng, anh chiến sĩ vẫn thấy Bác "ngồi đình ninh". Sự lo lắng ở anh đã thành sự "hốt hoảng" thực sự, và nếu ở trên anh chỉ dám "thăm thì" hỏi nhỏ thì giờ đây anh hết sức năn nỉ "vội vàng nằng nặc" mời Bác đi nghỉ. Câu thơ thể hiện sự thiết tha, năn nỉ của anh "Mời Bác ngủ Bác ơi !" được nhắc lại "Bác ơi ! Mời Bác ngủ !".

Đến đây thì câu trả lời của Bác "Bác ngủ không an lòng... Bác thương đoàn dân công" đã cho anh đội viên cảm nhận một lần nữa thật sâu xa, thấm thía tấm lòng mệnh mông của Bác với nhân dân. Được tiếp cận, được thấu hiểu tình thương và đạo đức cao cả ấy của Bác, anh chiến sĩ đã lớn lên thêm về tâm hồn, tình cảm và được hưởng một niềm hạnh phúc thật sự lớn lao. Bởi thế nên :

Lòng vui sướng mệnh mông

Anh thức luôn cùng Bác.

- Qua diễn biến tâm trạng của người chiến sĩ, bài thơ đã biểu hiện cụ thể và chân thực tình cảm của anh, cũng là tình cảm chung của bộ đội và nhân dân ta đối với Bác Hồ. Đó là lòng kính yêu vừa thiêng liêng vừa gần gũi, là lòng biết ơn và niềm hạnh phúc được nhận tình yêu thương và sự chăm sóc của Bác Hồ, là niềm tự hào về vị lãnh tụ vĩ đại mà bình dị.

Bài thơ không kể về lần thứ hai anh đội viên thức dậy, mà từ lần thứ nhất chuyển ngay sang lần thứ ba. Điều này cho thấy trong cái đêm ấy anh đã nhiều lần tỉnh thức và lần nào cũng chứng kiến Bác Hồ không ngủ. Từ lần một đến lần ba, tâm trạng và cảm nghĩ của anh mới có sự biến đổi rõ rệt.

Hoạt động 3. Tìm hiểu hình tượng Bác Hồ.

- Hình ảnh Bác Hồ được hiện ra qua cái nhìn của anh đội viên và được miêu tả từ nhiều phương diện : hình dáng, tư thế, vẻ mặt, cử chỉ, hành động và lời nói. GV cho HS tìm những dẫn chứng cụ thể về từng phương diện miêu tả và nhận xét.

+ Hình dáng, tư thế : Lần đầu thức dậy, anh đội viên thấy Bác ngồi lặng yên bên bếp lửa, vẻ mặt trầm ngâm như đang nghĩ ngợi chăm chú về một điều gì. Đến lần thứ ba thức dậy, anh đội viên thấy Bác trong tư thế "ngồi đình ninh/Chòm râu im phăng phắc".

Bài thơ khắc hoạ đậm nét về tư thế và dáng vẻ yên lặng, trầm ngâm của Bác Hồ trong đêm khuya, bên bếp lửa. Chú ý là nét ngoại hình ấy được lặp đi lặp lại và nhấn mạnh hơn ở lần thứ ba khi anh đội viên thức giấc nhìn thấy : Bác từ chỗ ngồi "lặng yên" đã thành ngồi "đình ninh", từ vẻ mặt "trầm ngâm" đến "Chòm râu im phăng phắc". Nét ngoại hình ấy đã biểu hiện chiều sâu tâm trạng của Bác và tâm trạng ấy sẽ được bộc lộ rõ hơn qua những cử chỉ, hành động, lời nói.

+ Cử chỉ và hành động : Bác đốt lửa để sưởi ấm cho các chiến sĩ. Đặc biệt bài thơ miêu tả kĩ một hành động của Bác :

*Rồi Bác đi dém chăn
Tùng người từng người một
Sợ cháu mình giật thột
Bác nhón chân nhẹ nhàng.*

Hành động này đã thể hiện sâu sắc tình yêu thương và sự chăm sóc ân cần, tỉ mỉ của Bác Hồ với các chiến sĩ. Bác như người cha, người mẹ chăm lo cho giấc ngủ của những đứa con (đốt lửa sưởi, dém chăn). Sự chăm sóc thật chu đáo, không sót một ai : "Tùng người từng người một". Đặc biệt cử chỉ "nhón chân nhẹ nhàng" của Bác để không làm các chiến sĩ thức giấc là một chi tiết đặc sắc, thật giản dị mà giàu xúc động, bộc lộ tấm lòng yêu thương chứa chan, sự tôn trọng, nâng niu của vị lãnh tụ đối với những người chiến sĩ bình thường, giống như cử chỉ của người mẹ nâng niu giấc ngủ của đứa con nhỏ.

+ Lời nói : Trong bài thơ có hai lần Bác Hồ nói với anh chiến sĩ. Lần đầu, đáp lại sự năn nỉ của anh mời Bác đi ngủ, Bác chỉ nói vắn tắt : "Chú cứ việc ngủ ngon/ Ngày mai đi đánh giặc". Đến lần sau, khi anh đội viên "nằm nặc" mời Bác đi nghỉ vì trời sắp sáng, thì câu trả lời của Bác đã bộc lộ rõ nỗi lòng, sự lo lắng đối với tất cả bộ đội và nhân dân : "Bác thương đoàn dân công... Mong trời sáng mau mau".

- Qua các chi tiết miêu tả ở trên, hình ảnh Bác Hồ hiện lên trong bài thơ thật giản dị, gần gũi, chân thực mà hết sức lớn lao. Bài thơ đã thể hiện một cách cảm động, tự nhiên và sâu sắc tấm lòng yêu thương mệnh mông, sâu nặng, sự chăm lo ân cần, chu đáo của Bác Hồ với chiến sĩ và đồng bào. Đúng như sự khái quát của nhà thơ Tố Hữu về tình yêu thương của Bác Hồ :

*Bác ơi, tim Bác mệnh mông thế
Ôm cả non sông, mọi kiếp người
...
Nâng niu tất cả chỉ quên mình.*

Hoạt động 4. Tìm hiểu câu hỏi 4 trong SGK : Ý nghĩa khổ thơ cuối.

Khổ thơ cuối đã nâng ý nghĩa của câu chuyện, của sự việc lên một tầm khái quát lớn, làm người đọc thấu hiểu một chân lí đơn giản mà lớn lao :

...

Đêm nay Bác không ngủ

Vì một lẽ thường tình

Bác là Hồ Chí Minh.

Cái đêm không ngủ miêu tả trong bài thơ chỉ là một đêm trong vô vàn những đêm không ngủ của Bác. Việc Bác không ngủ vì lo việc nước và thương bộ đội, dân công đã là một "lẽ thường tình" của cuộc đời Bác, vì Bác là Hồ Chí Minh – vị lãnh tụ của dân tộc và người cha thân yêu của quân đội ta, cuộc đời Người dành trọn vẹn cho nhân dân, Tổ quốc. Đó chính là cái lẽ sống "Nâng niu tất cả chỉ quên mình" của Bác mà mọi người dân đều thấu hiểu.

Hoạt động 5. Tìm hiểu câu hỏi 5 và 6 trong SGK : Về thể thơ và đặc điểm ngôn ngữ của bài thơ.

– Về thể thơ : Bài thơ theo thể năm tiếng (chữ), có nguồn gốc từ thể năm tiếng trong thơ ca dân gian, mà cụ thể là hát dặm Nghệ – Tĩnh. Ở đây tuy có sự tương đồng về số tiếng trong dòng thơ với thể ngũ ngôn trong thơ trung đại, nhưng vẫn có nhiều khác biệt.

GV cho HS tìm và nêu đặc điểm về cách gieo vần giữa các dòng trong một khổ thơ và giữa hai khổ thơ liền nhau. Có thể đọc thêm một số đoạn trong các bài thơ năm tiếng khác, một vài đoạn (trở) hát dặm để HS thấy những nét tương đồng.

Bài *Đêm nay Bác không ngủ* được chia thành nhiều khổ, mỗi khổ bốn dòng. Vần trong mỗi khổ thường là vần liền ở chữ cuối dòng 2 và 3. Chữ cuối của dòng cuối mỗi khổ lại vần với chữ cuối của dòng đầu khổ tiếp theo, và thường là vần trắc (cách gieo vần này giống với cách gieo vần trong thể hát dặm). Trong bài thơ cũng có những khổ gieo vần cách và không nối vần giữa hai khổ liền nhau.

Thể thơ năm tiếng trong thơ ca dân gian thường thấy ở một số câu tục ngữ, một số bài về kể chuyện và ở hát dặm. Thể này với cách ngắt nhịp và gieo vần như trên, thường dùng trong những bài thơ có yếu tố tự sự như bài *Đêm nay Bác không ngủ*.

– Một yếu tố nổi bật trong ngôn ngữ của bài thơ là dùng nhiều từ láy. GV cho HS tìm các từ láy trong bài, nhắc lại kiến thức về từ láy trong phần Tiếng Việt ở bài trước, nhận xét giá trị miêu tả và biểu hiện cảm xúc của một số từ láy trong bài thơ (có thể chọn các từ : *lâm thâm, xơ xác, trầm ngâm, phăng phắc, nặng nề*).

Việc sử dụng nhiều từ láy đã làm tăng giá trị miêu tả tạo hình của nhiều chi tiết, hình ảnh. Ví dụ trong các câu thơ sau :

- + Vẻ mặt Bác *trầm ngâm*
- + Mái lều tranh *xơ xác*
- + Bác vẫn ngồi *đĩnh ninh*
- + Chòm râu im *phăng phắc*
- + Bóng Bác cao *lông lộng*.

Một số từ láy làm tăng giá trị biểu cảm, diễn tả cụ thể các trạng thái tình cảm, cảm xúc. Ví dụ các câu :

- + Anh đội viên *mơ màng*
- + *Thâm thì* anh hỏi nhỏ
- + Anh vội vàng *nặng nề*.

Hoạt động 6. Tổng kết về giá trị nội dung và nghệ thuật của bài thơ.

GV dựa vào phần *Ghi nhớ* trong SGK để tổng kết bài học.

3. Luyện tập

HS về nhà làm bài tập trong phần *Luyện tập* của SGK.

IV – TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Về thể thơ năm chữ (tiếng)

"Thể này chỉ phổ biến trong tục ngữ và trong hát dặm Nghệ – Tĩnh. Có nhiều bài về khá dài làm theo thể này. Riêng trong thơ thì mãi sau này người ta mới dùng.

- Ví dụ : Tục ngữ : – *Cơm treo, mèο nhịn đói.*
– *Việc bé, xé ra to.*

– *Con chị công con em,
Con em lên con chị.*

Hát dặm : Đây là một thể ca năm chữ gồm nhiều trở (khổ), mỗi trở ít nhất cũng có năm câu, trong đó có một câu láy lại. Câu thơ gồm hai nhịp 3/2 (lẻ trước, chẵn sau), vẫn là vẫn liên tiếp và vẫn chân (bằng hoặc trắc), với nguyên tắc là vẫn cuối trở phải trắc thì mới láy và hát được. Ví dụ :

Hát đi đường

*Trên năm châu đại lục
Có nước phải có binh
Không phải một nước mình
Có quân gia cơ vệ
Binh cùng dân một thể
Binh xuất tự dân ra
Cũng con cháu một nhà*

*Cùng ruột thịt màu da
Không quanh quất đâu xa
Xin anh em nghĩ với
Binh lính mình nghĩ với.*

Bài trên có hai khổ, tuy dài ngắn khác nhau, nhưng đều theo đúng nguyên tắc của hát dặm là nhịp 3/2, vẫn cuối khổ sau là vẫn trắc.

Tuy nhiên, khuôn khổ nói trên không cố định, mà thường là biến dạng : có dạng thiếu và dạng thừa."

*(Theo Bùi Văn Nguyên – Hà Minh Đức,
Thơ ca Việt Nam (hình thức và thể loại),
NXB Khoa học xã hội, Hà Nội, 1971)*

2. GV có thể tham khảo bài viết của Minh Huệ : *Tâm tình về "Đêm nay Bác không ngủ"* (trong *Nhà văn nói về tác phẩm*, NXB Văn học, Hà Nội, 1994).